

ПОЭЗИЯ ЖӘНЕ ПОЭЗИЯ СЫНЫ ЖАЙЛЫ Т. ӘЛІМКҰЛОВ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Ежелден аңсаған еркіндік пен теңдікке қолымыздың жетуі — халқымыздың рухани мұрасын түгендеп, ұлтымыздың мәдениеті мен әдебиетіне, дүниетанымына қайта үңіліп, жаңаша саралап, өзіндік ой қорытуға да мүмкіндік туғызып отыр.

Елбасымыз Н. Назарбаев: “Мәдени мұра” бағдарламасында: “...ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау басты мақсат” екендігіне ерекше ден қоюмен қатар [1], тағы бірде: “Алдағы міндет ұлт мәдениетінің ұлы тұлғасын кезеңдік бұрылыстарда тарих сахнасына “шығара” білуде болса керек. Мұндайда өрі кең, өрі жүрдек “бүгінгі күннің даңғылымен” жүру үшін байырғы тәсіл жарамсыз болмақ.

Былайша айтқанда, өткенге мойын бұрамын деп болашағыңнан айырылып қалуың кәдік”, — [2, 5] деп айқын мақсат, ортақ міндет қойған болатын.

Олай болса, кеңестік кеңістікте тарихта, әдебиет пен өнерде бүркемеленген шындықтың пердесін ашып, өз кезінде зерттелмей, зерделенбей, танылмай келген мәдени байлықтарымызды заманымыздың даму үрдісіне сәйкес бағалау — тарихи, ғылыми, әдеби, мәдени жағынан ойластырсақ, ауадай қажетті міндет.

Қай ғалымның болмасын еңбегінің дәрежеденгейі жазғандарының санымен емес, сапалық құндылығымен, демек, ішкі ойының ұшқырлығымен, пікірінің нақтылығымен бағаланары айқын нәрсе. Бұл мәселеде Т. Әлімқұлов қаламынан туындаған дүниелердің қай-қайсы болмасын, мейлі ол шағын мақала, сын-рецензия болсын

немесе ғылыми талдау, зерттеу, әйтпесе көркем аударма болсын, бәрі де шынайы болмыс-бітімімен жүйелі ой иесінің табиғатын аңдатады.

Төкен Әлімқұловтың 1958 жылы “Жемісті жолда” [3] атты әдеби-сын мақалалар жинағы жарық көрген. Бұл жинаққа енген мақалалар қатарына елуінші жылдары жазылған еңбектері, нақтылай айтқанда: “Абай Құнанбаев” (1954), “Поэзия және поэзия сыны” (1954), “Қасым Аманжолов” (1955), “Жолдас Маяковский” (1955), “Бір ақынның екі өлеңі туралы” (1955), “Жемісті жолда” (1958), “Вл. Маяковский шығармаларын аудару жөнінде кейбір ойлар” (1958), “Жанрын тапқан жазушы (1958) сынды бірталай мақалалары берілген.

Автордың “Поэзия және поэзия сыны” аталатын мақаласының мәні зор. Онда сыншы 1950-жылдардағы поэзия жанрының даму барысына, осы саладағы әдеби сынның жетілу өрісіне шолу жасай отырып, қоғамдық өзекжарды мәселені қозғайды. Ол: “Біздің әдебиетте, оның ішінде қазақ совет әдебиетінде ең әділ төреші, ең байыпты, ең зерек, ең жанашыр сыншы оқушы жұртшылығы екенін өмір көрсетіп келеді. Бұл жұртшылықтың таптырмайтын қасиеті сол — жақсы өлең жазсаң, жаттап алады, жаман өлең жазсаң, жатырқай қарайды. Оған жағына алмайсың. Кейбір арзанқол достарына мадақтатып жаздырған мақалаларың да кәдеге аспай қалады...” — [4, 238] деп ащы шындықтың бетіп ашып, қазақ әдебиеті жайлы қарапайым оқырманның көзқарасын, әрине, көңілдері толмайтын пікірлерін ортаға салады. Бұл мақала — оқырман мен автор

арасында қазақ әдебиеті жайлы, поэзия мәселелері туралы болған пікірталас әңгіменің нәтижесі негізінде жазылған болатын.

Елуінші жылдардағы поэзия жанрында келенсіз олқылықтардың барлығын, мұны әдебиетші қауымның да іштей сезіп, жиылыстарда құлаққағыс етіп жүргендігі жасырын еместігін айта келіп, сыншы мәселені төтесінен қояды: "...Дөрекілеу айтылса да "ауруын жасырған адам өледі" деген мақал ақылды айтылған. Поэзиямыз артта қалғаны рас. Бірақ "көш жер" артта қалды ма, "осы жер" артта қалды ма, міне, әңгіме сонда" [4,239]. Байқасақ, бұл — шын жанашыр жанның сөзі. "Дос жылата, дұшпан күлдіре айтады" дегендей, Т. Әлімқұловтың өз ұлтының өнеріне, әдебиетіне деген қамқорлығын байқауға болады. Сол себепті ол осы тығырықтан шығудың, кемшіліктерді жөндеудің шараларын қарастыру қажеттігін атап көрсетеді.

Алдымен, сыншы "кемшіліктердің түп төркіні неден?" деген сауал тастай отырып, жауабын іздейді.

Қазақ поэзиясы — тарихы жағынан алып қарағанда, әдебиетіміздің басшы жанры болып саналатындықтан, бұл салаға соқпаған бірде-бір қазақ жазушысы жоқ екендігін пайымдаған Т. Әлімқұлов: "...Біздің поэзия тұтас алғанда көңілдегі жерден шыға алмай келеді. Мұның себептері көп болуы мүмкін. Соның ішінен маған мынадай бір жай аян сияқтанады да тұрады. Біз искусствонның оның ішінде, сол искусствонның ең жоғарғы түрі поэзияның табиғи ерекшеліктеріне жете көңіл қоймай келе жатырмыз. Осыдан барып қарадүрсінділік туып жүр. Поэзиядағы жеке шығармаларға деген талап өлі де күшеймей жатыр. Бұның бәрін көзге көрсетіп, ойға салып, миға қондырып отыратын әдеби сын болуға керек. Бірақ, бізде сол сынның жайы да мөз емес", — [4,239] деген ой-пікірін бүкпесіз, ашық айтады.

Және де осы тығырықтан шығудың мүмкіндіктеріне барлау жасайды. Негізінен алғанда, қазақ поэзиясы қойылатын талап-шарттан кешіуілдесе де, дұрыс даму, өсу жолында келе жатқандығын, сондықтан да оның құнарлы, ұтымды, келешекке бағдар болар тұстарын тану — сынның алғашқы міндеттерінің бірі екендігін баян ете отырып, сыншы сол тұстағы қазақ поэзиясы, оның сәтті шығармалары хақында ғылыми түрде жазылған татымды еңбектің болмауына қынжылады.

Бұл тұста шағын рецензиялармен ғана шектелетін қазақ кеңес поэзиясының 1953 жылдары "Әдебиет және искусство" басылымында жарық

көрген Ә. Жәмішевтің Ж. Молдағалиевтың "Нұрлы өзен" поэмасы туралы жазған мақаласына, М. Сәрсекеевтің ақын Тайыр Жароковтың шығармаларын талдаған жарияланымына шолу жасап, талдай отырып, сыншылардың поэзиялық туындыларды талдау барысын сөз етеді.

Төкен сыншылардың бойында ұсақ-түйек кемшіліктерді жіпке тізгендей тізе беру секілді олқылықтардың барлығын ескерте келіп, орыстың ұлы сыншылары мен ойшылдарынан үйренер үрдістің мол екендігіне назар салады. Ол: "Әрине, сыншы кемшіліктерді көрсетуге және баса көрсетуге тиісті. Бірақ, сол кемшіліктердің тамыры қайда жатқанын таппаған соң оқушының да, автордың да көкейіне қонбайды.

...Әдеби сын, оның ішінде поэзия сыны, ең алдымен өзі шығарма болуы шарт, тұлғасы сымбатты, оқушыға эстетикалық ләззат берерлік, оның ой-қиялын оятып, санасын марқайтарлық пікір мен сезімге мейлінше толы шығарма болуы шарт. Виссарион Белинскийдің Александр Пушкиннің шығармаларын талдаған мақалаларын оқып отырғанында сол ақынның поэзиясынан кем өсер алмайсың. Бұның өзі сынның да көркем шығарма екенін аңғартса керек", — [4,241] дей отырып, сын табиғатына орай өзінің нәзік эстетикалық талғамын аңғаруымен қатар, поэзия сынына да, сыншыға да биік талап қояды.

Т. Әлімқұлов сол жылдардағы (1952–1953 жж. "Әдебиет және искусство") жазылған поэзия сыны жайлы мақалалардың саны жағынан жеткілікті болғанымен, сапалық деңгейі төмендігін, қоянның көжегіндей біріне-бірі тым ұқсас келетіндігін қатаң ескертеді.

Тарихи тұрғыдан алғанда, қазақ кеңес поэзиясының қоғамдық мәні ерекше болатын. Қоғамдағы өзекті мәселелердің бәрінде де поэзия жанры мықты қару болғандығы жалған емес. Сондықтан да, оның тақырыбы (Қазан төңкерісі, кеңес өкіметі, кеңестік партия, конституция, халықтар достығы т.б.) ауқымды болғаны анық. Осынау мәселелерге жіті назар салған сыншы колхоздастыру мен өндіріс тақырыбының ерекше жырланғандығын атап көрсетеді. Бұл салада С. Мұқанов, Т. Жароков, Х. Ерғалиев, С. Мәуленов сынды ақындардың елеулі табыстарын алға тарта отырып, Тайыр Жароковтың "Қырда туған құрыш" атты поэмасы мен Дихан Әбілевтің "Алтай жүрегі" атты романдарына тоқталып, өзіндік талдау-сараптауларын жасаған.

Бұл шығармалардың заман талабына сай жазылғанмен, діттеген тақырып толыққанды мен-

герілмегендігін ескертумен бірге, шығармалардың көркемдік құндылығына да нұқсан келгендігін ерекше атап көрсетеді.

Сыншы Т. Жароков поэмасының кейіпкерлері бір-біріне тым ұқсастығын, шығармадағы махаббат мәселесінің суреттелуі де солғын, әсерсіз екендігін поэмадан нақтылы үзінділер келтіре отырып дәлелдейді. Әйтсе де, кезінде “Күн тіл қатты”, “Жапанды орман жаңғыртты” секілді құнды поэмалар жазған Т. Жароковтың өндірістік күрделі тақырыпқа баруы қуанышты болғанмен, сол тақырыптың жан-жақты қырын толық мәнінде аша алмауы өкінішті екендігіне тоқталған сыншы: “...сөз болып отырған поэмасында (“Қырда туған құрыш”) ақын өндірістегі адамдарды көрмей, құр технологияны суретке түсіріп ала береді”, – [4,244] деген ой айтады. Оған да шығармадан нақты мысалдар келтірген. Мәселен:

Шаңырақтай маховик
Зілдей жиырма үш тонналық
Электрден от алып,
Зыр жүгіріп айналып т.т.б.

Асылы, Т. Әлімқұлов поэзия жыршысынан биік талғам мен жырланатын тақырыптың шыннайы табиғатын терең түсінуді, тақырып болмысына бар ынтасымен бойлауды талап еткенін пайымдауға болады.

Дегенмен, Тәкен Тайыр Жароков туындысының жақсылықты тұстары да бар екендігін жоққа шығармайды. Поэманың эпилогы сәтті шыққандығын:

Шолдым жазған сөзімде
Туғанын жас болаттың,
Жыр – болаттың өзінде!
Мен, тек, ойды ояғтым, –

деген жолдардан тани отырып, ақынның жас болатқа әсерлі сөзбен шолу жасағанмен, ойды оята алмағандығын, оның басты себебі – өндіріс технологиясын жалаң суреттеу кемшілігінде жатқандығын қатаң ескертіп, ақынның жетістігі жайлы: “Т. Жароковтың поэмасында құнарлы тараулар, шумақтар, жолдар, ұтымды сөз орамдары, жарасымды сөз образдары бар. Мұның бәрі ақынның творчестволық мүмкіндіктерін сыпаттайды”, – деп түйіндейді.

Т. Әлімқұлов осындай талдауды Д. Әбілевтің “Алтай жүрегі” атты романына да жасаған. Алдымен, Диханның романында ауыз толтырып айтарлық әсерлі тұстары барлығын сөз етіп, айталық, Риддер жұмысшыларының В.И. Ленинмен кездесу сәті, Зейнеп пен баласы Есейдің тағдырының суреттелуі нанымды да әсерлі сурет-

телгендігін баяндайды. Әйтсе де: “Жеке компоненттер, тіпті тұтас тараулар қаншалықты құнды болса да босаң романды ширата алмайтыны, олықылықтан құтқара алмайтыны бар. “Алтай жүрегі” де сондай халге душар болған”, – [4,245] деген сыншы романның кемшін тұстарын алға тартады. Геройлардың біразы өмірден алынбай, ойдан шығарылғандығын, сондықтан да нанымсыз бейнелер туғандығын, адамдардың бір-бірімен байланысы қарадүрсін суреттелгендігін, романның конфликтісі 30-жылдардағы схематизмге құрылғандығын, кейіпкерлер психологиясын ашып, іс-әрекеттерін баян ету орнына, автор жалаң ақыл айту, жиналыстарды баяндау тәрізді келенсіздіктерге жол бергендігін аңдатып, өз ойын нақты айғақтармен дәлелдейді.

Сыншы: “Диханның бұрынғы өлеңдері сазды, лепті келетін еді. Тайырдың поэзиясы нанымды, нұрлы шаттыққа толы болушы еді. Соның бәрі сөз болып отырған соңғы шығармаларында ығыстап, өз орнын құрғақ сөздер тізбегіне босатып бергеніне қатты қынжыламыз.

...Тайыр мен Дихан өндіріс тақырыбына қызығып үлкен шығармалар жазған-дағы, бірақ сол өндірістегі адамдарды, олардың ойларын, мінездерін зерттеп жетпеген. Сондықтан бұл шығармаларда сезім жоқ, көңілге қонымсыз жалаң ақыл ғана бар. Бұның өзі үстірт үгітке өкеліп соқпай қоймайды.

Тайыр мен Дихан өндіріс тақырыбына қомақты шығармалар жазып, игі бастама жасады. Бұл үшін оларға қошемет көрсету ләзім”, – [4,246] деп ақындардың жалпы қабілетіне, жетістіктеріне жанашырлықпен қарап, сол тұстағы кемшіліктің болуы – қос ақынның тақырыпты жете игермеуі мен кейіпкерлер болмысын толыққанды танымауында жатқандығында екендігін пайымдайды.

Ол өз ойының құрғақ сөз, мәрдымсыз мағына болмауы үшін, қазақ әдебиетінде елеулі, үлгі тұтарлық еңбектердің де бар екендігін тани отырып, Ф. Мүсіреповтің “Оянған өлке”, С. Ерубаевтың “Менің құрдастарым” романдарына тоқталып, соңғы шығарманың кейіпкерлерінің суреттелу шеберлігінен, тақырыптың ашылу сипатынан сыр шертеді. Ұзақ жасайтын шығарманың геройлары паттана да, қайғыра да білуі – басты парыз деп түйіндейді.

Сөйтіп, Т. Әлімқұлов “Поэзия және поэзия сыны” мақаласында өз дәуіріндегі поэзия жанрының кезек күттірмейтін мәселелерін қозғаған. Поэзияға, оның әдеби сынына шын жанашырлық таныта отырып, өз ойын нақты мысалдар-

мен айғақтай келе сыншы: “Біздің поэзиядағы көп бұтақты кемшіліктердің түпкі тамыры примитивизмде жатыр. Схематизмге де, натурализмге де ондырмай ұрындыратын сол. Поэзия мен поэзия сыны жөнінде мықты сөйлесуіміз керек. Тек, мейлінше принципті, мейлінше әділ сөз болсын”, – [4,251] деген қорытындыға келеді.

Т. Әлімқұловтың 70 жылдығына арнаған мақаласында танымал ғалым Р. Бердібаев: “Ол өзінің творчестволық тәжірибесінде түрлі тарапқа шашырамаған, әуел бастан мақсатын айқындап, алтын желіні іздеген суреткер. Төкенді жанрын таныған жазушы деп атауға да болады. Ол, асылы, үлкен сыншыл ойдың адамы еді. Көркем туындыларында да аналитикалық талдау мен толғаныстар қатарласа келіп отыратыны сол себептен болса керек. Егер прозаға бармаса, Төкен қазақ әдебиетінің маңдай алды сыншысы атанар еді.

Оның сын кітаптарында терең білімділік, кең құлаштылық, батылдық, әділдік қатар табылады”, – [5] деп, әділ бағасын берген. Олай болса, зерделі жанға Т. Әлімқұловтың сыншылық, зерттеушілік, ғалымдық жан сарайында үлгі тұтар тағылымды үрдіс көп.

ӘДЕБИЕТ

1. Назарбаев Н. “Мәдени мұра” бағдарламасы – Мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. 2003. 29 қараша.
2. Назарбаев Н. Тарих толқынында. Алматы, 1999. 400 б.
3. Әлімқұлов Т. Жемісті жолда. О прошлом и настоящем. Әдеби сын мақалалар жинағы. Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1958. 158 б.
4. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. Зерттеулер мен мақалалар. Алматы: Жазушы, 1978. 368 б.
5. Бердібаев Р. Інкөрлік сезім // Жетісу. 1988. 30 сентябрь.